

գործել սիրող, ամեն ունեւոր փախչող իր բռնաւորութեանը անախորժ պիտի ըլլար ասի, եւ արդէն իրեն պէս լայն ու հեռանկատ ժողով գործիչի մը գէշ ծառայութիւնը մը մատուցանել պիտի ըլլար տարածած ու անպէտ կենսա-գրականներ քանդակելը)։ այս բանը կ'ընեն՝ դիւանորաբար ցոյց տալու համար թէ ո՞ր աստիճան հրէշային էր վարմունքը զոր ունեւորն աչի անձերը որ իրենց զրպարտամոլութեան ակտը կըցան յառաջ տանիլ՝ մինչեւ Արդուեան մը անուանարկել փորձելու անասութեանը։

Աւելքսան Արդուեան նախկին աշակերտ Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանին, ըստ վկայութեան իր բոլոր ընկերներուն ինչպէս եւ զինքը ճանչցող պոլսաբնակ Եւրոպացիներուն՝ ամենէն անձնուէր, ամենէն քաջամարտ եւ ամենէն անկեղծ ու անշահախնդիր գործիչներէն մին եւ զաւ Պոլսոյ 95—96-ի յեղափոխական շարժումներուն, որոնց մէջ ընդհանուր ծրագրի եւ կազմակերպութեան թերութիւնները մեծ կը եղած, բայց ուր, մեր միջնարանքին ու մեր հպարտութեանը համար, Արդուեանի պէս երկաթէ զինուորներու ըլխիլ տեսանք մեր ժողովրդին ծոցէն։ Պապը-Ալիի ցոյցին գլխաւոր դերակատարներէն մէկը եղաւ ինքը, եւ Բերայի եկեղեցիէն մէջ Հայերու ըրողքարկու համախորհումին պարագլուխներէն մին։ Թուրք ոստիկանութիւնը շատ լաւ հասկցած էր թէ Արդուեան ի՞նչպիսի վտանգաւոր ուժ մը կը ներկայացնէր։ Այդ բոլոր տեսչայոյզ օրերու միջոցին ձերբակալուած Հայերուն մէջէն, Արդուեան ամենէն ծանր հարցաքննութիւնը, ամենէն խիստ բանտարկութիւնը ունեցաւ՝ իրեն պէս մէկ քանի գործիչներու հետ. անտարակուսելի կերպով վիճակուած էր մշտնջենական բերդարդելութեան կամ նոյն իսկ մահուան դատապարտուելու, եթէ Քրանտական դեսպանատունը, որ կը ճանչնար եւ կը գընահատէր զինքը, կորովի միջամտութեամբ մը զայն ազատած չըլլար Թուրքերուն ձեռքէն։

Բանտէն հազիւ ելած, Արդուեան վերսկսաւ ընդհատուած գործը, — միշտ պատնէշին վրայ, եւ միշտ առաջին կարգը։ Իր անունը սարսափի պատկով մը շրջանակուած էր՝ Թուրք ոստիկանութեան աչքին։ Ամենէն դժուարին, ամենէն կոնկրետ ու վտանգալից գործերը ինքը կը ստանձնէր։ Զէյթունի ապստամբութեան ժամանակ, այն ջանքերուն մէջ զոր Պոլսոյ գործիչներն ի գործ դրին Զէյթունի քաջերուն օգնութիւն հասցնելու համար,

Արդուեանն էր որ կատարեց ամենակարեւոր դերը, — թէպէտ, ինչպէս զիտեմք, այդ ջանքերն իրենց նպատակին չկըցան ծառայել, Նազարպէկի անխղճատութեանը պատճառով։

Ուրքսն իր հաւատքն ու խանդավառութիւնը մեծ էր եղած Նազարպէկին համար եւ իր կարգապահ հպատակութիւնը բացարձակ՝ այն օրերուն ուր Նազարպէկը կը նկատէր լուրջ ու պարտաճանաչ պետ մը, այնքան բուռն եղաւ անոր ազդեցութեան ու անբարոյականութեան բացայայտ ապացուցումէն իր զգացած զայրոյթը։ Պոլսոյ Հնչակեան քոմիթէին զինքը պատուիրակ զրկեց Լոնտոն, Նազարպէկին եւ իր «կեդրոն»էն հաշիւ պահանջելու. ուրիշ բան չգտաւ հոն բայց եթէ փութութիւն. եւ այդ «կեդրոնը» կործանեցաւ։

Անկից ի վեր, երբեմն անհատապէս, անկախաբար գործելով, երբեմն որոշ գործի մը համար այս կամ այն մարմնոյն կամ խմբակին հետ համաձայնելով, Արդուեան իր բոլոր ուժերը նուիրեց այն դատին որուն իր կեանքը կապած է։

Թէպէտեւ «չատ գէշ նշանակուած» էր Պոլսոյ ոստիկանութեան տեսարակին մէջ եւ թէպէտ իրեն խստիւ արգելուած էր ռաք կոխել Պոլիս ուրիշ ծածուկ դուրս ելա՞յ էր, երկու անգամ մտաւ հոն դադարն, ատոր համար դիմելով ամենէն վիպասանական միջոցներուն, (որովհետեւ այդ անվախը տարօրինակ ճարպիկ մըն է միանշարժային)։ Երկրորդ անգամուն Պոլիս կը մտնէր՝ հոյակապ ծրագրով մը, որ, եթէ իրագործուած ըլլար, Արդուեանի անունը մարդկութեան մեծագոյն բարեբաւերներուն կարգը դասելու արժանի պիտի կացուցանէր։ Ծրագրիւր չիրագործուած մնաց... դրամի պակասին դեհիլ բայց անողորմ պատճառով, ու քիչ մըն ալ կուսակցամոլական էնթրիկներու անխուսափելի արգելքով։

Վերջին երկու տարիները, Արդուեան Բարիզ ապրեցաւ։ Այդ միջոցին տեղի ունեցան բանակցութիւնները Սուլթանին ու «հայ յեղափոխական կեդրոնական քոմիթէին» միջեւ, բանակցութիւններ որոնց առաջարկը կը բռնէր Սուլթանէն եւ որոնք միեւնոյն ատեն՝ զուգահեռաբար տեղի ունեցան նաեւ «հայ յեղափոխական կեդրոնական կոմիտէի» հետեւն ու ճապով զիւսակցափոխական առաջնակարգ յատկութիւններ, որոնք սքանչացում ներ-

իր ազատումը, ըսի արդէն, կը պարտիւք եւրոպական հզօր միջամտութիւններու Բարի-դէ մէջ հ. Շարմիթան, Էրնէսթ Լալլիս, Վիլհելմ Պետտ զինեցին Պ. Տելքասէին, Բիլիաու(*), Բը-րէսանսէ եւ ուրիշներ իրենց շրջանակներուն մէջ ջանքեր ըրին. Անգլիոյ մէջ, Ճէյմս Պրայս, հանրածանօթ հայասէրը, Պոլսոյ անգլիական դեսպանին զինեց. Ամերիկայի մէջ օր. Ալիս Սթոն Պլաքուել եւ մէկ քանի նշանաւոր ծե-րակուտականներ զինեցին Նախագահին: Մէկ քանի ամուսնային քան զժողովրդային կո-րովի ու վեհաձեռն ջանքերէ յետոյ, որոնց մղիչներուն մէջ Արդուեանի նշանածին, օր. Ռաբէնի գլխադնական անձնութիւնը մեծ տեղ մը գրաւեց, ֆրանսական եւ ամերիկեան դեսպանատուները յաջողեցան ազատել զանի Թուրքերուն ձեռքէն(**):

Ահաւասիկ այն անձը, որուն վրայ գտնու-եցան Հայեր որ մուր քան համարձակեցան:

«Բաթ»-ստորագրող պարոն մը Պոլսէն հե-տեւեալը կը գրէր Վառնայի «Շարմիթ»-ին. «Ենթ-Մահալէի մէջ ձերակալուեցաւ Հայ մը հոս արդէն ծանօթ Յ. Ա. անունով, եւ իբր թէ Չ. Բ. ի բնկեր, «չարխալը» Հայ մը ամերիկեան անցադրով: Չայն ձերակալող «խըսպըր» ոստիկանները չքանչաւ ստակ եւ սըր-քոմիսէ-րութիւն ստացան: ... Մինչեւ օրս խեղճ եւ իտասարդը Թուրքերու ճանկն է եւ կ'ըսուի թէ տանջանքի մէջ է ... կը դուրսուի նաեւ որ պարոնը յայտնէր է թէ կը ճանչնայ Պիւլ-պիւլեան լրտեսը, տափակամոտ Տիգրան Ար-փիարը եւ այլ ատ կ'արդի թրքաւէրներ, որոնք իսկոյն բանան են հրամցուեր ...»

(*) Բիլիաու մէկ քանի յօգուածներ հրատա-րակեց «Ստոք»-ին մէջ Արդուեանի մասին. ա-նոնցմէ մէկին կը թարգմանենք հետեւեալ մէկ քանի տողերը. «այս օրերս ձերակալուած ան-ձերուն մէջ կ'ը գտնուի Ալեքսան Արդուեան... այն բաղմամբ Ֆրանսայի եւ օտար քաղաքա-կան անձնաւորութիւնները, որոնք պատիւ ու-նեցած են զինքը ճանչնալու, մեծ յարգանք ու-նէին իր անխոնջ անձնութիւնները, ուղղա-մբտութեանը, քաղաքատեմեանը համար. սուլթանը կ'ուզէ որ ան հիմա իր կեանքովը հասուեցանէ այն ոճիւրը զոր գործից եւրոպայի մէջ իր ճանչցած անձերուն ուղադրութիւնը իր եղբայրներուն վիճակին վրայ հրաւիրելով, թերեւս պիտի համարձակի պարզապէս սպան-նել տալ զանի. բայց անօթութիւնը, ցուրտը, տանջանքները ստոր տեղը զիտի բռնեն:

«Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանը հարկաւոր գիւմուսներն ըրերէ որպէս զի Արդուեան ար-ձակուի. արդարեւ, Բարիդի դեսպանատունէն

«Չեւ» ստորագրող անհատ մը, դարձեալ Պոլսէն, կը գրէ Ամերիկայի «Հայրենիք»-ին. «Մարսիլայէն ֆրանսացի տիկին մը կու գայ Պոլիս հայ սպասաւորի մը հետ եւ կը բնակի Բերայի պանդոկներէն մէկը: Բիւլ-կոք ուրիշ մըն ալ կը միանայ՝ յիշեալ տիկինը, տղթութիւն Բոնիէր անունով: Վերջինս Հայ մըն էր, իր բուն անունը Աղեքսանդր Արդուեան, եւ ամե-րիկեան անցադիր մը ունի եղբի իր գրպանը: Հայ մասնիչի մը կողմէ կը մատնուի եւ կը ձերբակալուի: Սուզարկութեան միջոցին շատ մը յեղափոխական թղթեր կը գտնուին, որով կը հասկցուի թէ Աղեքսանդր յեղափոխական բնիկութեան մը ներկայացուցիչն եղած է եւ թէ զէնք կը բաժնէ Հայերուն՝ նոր ցոյց մը բնիկ համար: Աղեքսանդր կը հարցաքննուի եւ քաջասիրտ (?) յեղափոխականը ամէն բան բացարձակապէս կ'ըսէ, այսինքն թէ ինքը յե-ղափոխական մըն է եւ յատկապէս զրկուած է ցոյց մը կազմակերպելու համար, եւն:

«Ասի անհաւատալի պիտի թուի շատե-րուն, սակայն թող վստահ ըլլան թէ զէպքը իսկական է. յեղափոխականը «Վահէ» կեղծա-նունը կը կրէ, որ ամբողջ Պոլսը զիտէ հիմա մասնիչին չնորհիւ. մասնողը, Պոլիս Գաթը-զիւլ բնակող փաստաբան Գեորգ Պիւլ-պիւլեանն է որ համոզեց յիշեալը եւ Պոլիս բերել տալով Թուրքին մասնեց:

«... Արդուեան վստահ իր ամերիկեան ան-ցադիրին՝ խարուեցաւ Կառձան Պիւլպիւլեա-նէն եւ Պոլիս մտաւ ու ետքը եղածը չեյածը բերնէն դուրս տալով պատճառ եղաւ 300 զօրաղդ Հայերու աքսորման:»

ամերիկեան անցադիր մը ստացած էր. Միա-ցեալ Նահանգները անշուշտ պիտի չուշանան այդ առաջին քաղաքավար բանակցութիւննե-րուն պահանջողական կամ բռնապետական մի-ջոցներ յաջորդեցին, եւն:»

(**) «Օռոս»-ի 1133 Թուոյն մէջ, Բիւլ-կոք Բիլիաու հետեւեալ տողերով իր ծանուցանէ Արդուեանի արձակումը, զոր կը վերագրէ միմիայն ամերի-կեան միջամտութեան, մինչդեռ ամենաստույգ աղբիւրէ վրտենք թէ ֆրանսական դեսպանա-տան մէկ քանի պաշտօնեաները ամենակարեւ-որ բաժնի մը ունեցած են այդ զիւանադի-տական յաջողութեան մէջ:

«Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան փոխա-նորդին անձնական կողովի միջամտութեանը չնորհիւ, Ալեքսան Արդուեան, որ բոլորովին կամայական կերպով ձերբակալուած էր, արձակ թողուեր եւ Թիւրքիայէն արտաքսուեր է: Այստեղ յայտնեցինք թէ ինչպիսի անձկու-թիւն կը պատճառէր մեզի բանտի մէջ փա-

որ»ի յօդուածը կարդաց, եւ «Նոր Կեանք»ի մէջ հրատարակեց այդ յօդուածին թարգմանողութիւնը՝ այդ բանակցութիւնները շատ ուղղաւոր տարաբար վերագրելով ոչ թէ Վերահիւժակուսակցութեան, այլ ուրիշ մարմնոյ մը, «հայ յեղ-կեղբ. քոմիթէ»ին ։

Եւ այս սուտերու շարքը անով մանաւանդ պիտի լինէ որ հանոնք հրապարակ նետողը գիտէ որ սուտ են իր ըսածները ։ Ես գիտեմ թէ ո՞վ է «Բաթ»ը (եւ կը կարծեմ թէ «Չեյո»ն ալ միեւնոյն անձն է) . այդ պարոնը շատոնց ու մօտէն կը ճանչնայ Արդուեանը, շատ անգամներ անոր ընկերներուն առջեւ անպայման յարգանքով խօսած է անոր մասին, գիտէ թէ ո՞վ է եւ ի՞նչ է Արդուեանը, բայց այս բոլոր մտադրութիւնները հրապարակ նետած է, անուանարկելու համար կնճռոտ, վտանգաւոր կացութեան մէջ դնող ու ղինքը զրպարտութիւններու դէմ անձնապէս պաշտպանելու անկարող գործիչ մը, եւ այդ ճամբով այդ գործիչին ետեւ դառնալով կուսակցութեան երեսին աղտի նոր խաւ մըն ալ արձակելու համար ։

Անուն չկայ, բառ չկայ որ կարող ըլլայ այս ընթացքը որակել ։

Ու որակում մը փնտռելով չէ որ ատեն պիտի կորսնցնեմ ։ «Բաթ»ի մը հողին ինքնին զիջալով քիչ կը հեռաբերէ ։ Այս բոլորը կը դրեմ միմիայն ուշադրութիւն հրաւիրելու համար հայ յեղ. Դաշնակցութեան վարիչ մարմնոյն, այն խել մը դժուածութեամբ զրպարտիչներուն վրայ որոնք իր հովանիին ներքեւ այս անարգ սիստեմը ի գործ կը դնեն, կարծելով այդպէսով ծառայութիւն մատուցանել իրենց կուսակցութեան շահերուն ։ Այդ տիպաւորներն որ գլխաւոր պատճառը կազմած են այն ողբալի անհամաձայնութիւններուն, կոխներուն, ատեւութիւններուն որ այդ կուսակցութեան եւ ուրիշ կուսակցութեանց կամ անձերու միջեւ խրամատ են բացած, եւ մեր խեղճ աղղը այսօր բերած նետած են այն պատուտուած, պատակտուած, փսոր փսոր եղած, իրար բղքող հատուածներու բաժնուած ցաւալի վիճակին ։ Ծերագրերն եւ անաչառ քննադատութիւն, այս ինչ կամ այն ինչ ուղղութեան դէմ ուղղամիտ ու անկեղծ պայքար մը, երբեք վնաս չի բերեր ժողովրդի մը բարոյականին, որքան ալ սուր ու մոլեգին ըլլայ պայքարը, վնասակարը, զղուելին, ամէն տեսակէտով աններելին, առանց որ եւ է փաստի, առանց համոզումի, անձնաւորական կամ կուսակցամոլական նեղ ու

ստորին նկատուամբերով՝ հանրային գործիչ մը կամ գործիչներու խմբակի մը պատիւը մրտնդուն սխառնում է, եւ անկարելի է գիտել չտալ որ այդ սխառնում Դաշնակցական դրօշակին տակ սլքտացող կարգ մը պարոններ են որ ամենէն աւելի դործադրած են (*), եւ ատոր արդիւնքը այն է որ այսօր Հայերը ղերենք թուրքէն աւելի հայերու դէմ պաշտպանելու հարկին մէջ կը տեսնեն յաճախ Այդպիսի տիպաւորներ են որ, օրինակի համար, հրեաներէն այնքան մեղադրամական պատմութիւններ Արփիարիանի դէմ, որպէս իր Արփիարեանը բարոյական սպաննելով՝ մահացու հարուածը տան այն կուսակցութեան որուն պարագլուխներէն մէկը եղած է ան ։ Եւ սակայն, ինչ ալ ըսեն, ամէն անոնք որ Արփիարեանը կը ճանչնան, ղիտեն որ ան իւր յիշատակական գործիչ ունի անշուշտ թերութիւններ զոր ոչ ոք կ'ուրանայ, բայց շատ հեռու է որ եւ է կերպով նմանելէ այն տեսակ մը մեքիմաթիկական պատկերին որով կը ձգտին ղինքը ներկայացնել, Դաշնակցութեան վարիչ մարմինը այդ զրպարտիչներուն համար միշտ ցոյց տուած է մեծ զիւրահաւանութիւն մը, ներողամտութիւն մը, գորով մը ։ Ինչ որ, ատոնց ուղղութիւնը քաջալիւրելով, վնասակար է եղած աղղային բարոյականին ։ Եւ որ մեծապէս վնասակար սահմանուած է ըլլալ նոյն ինքն Դաշնակցութեան շահերուն, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը անշուշտ չի փափաքիր որ ղինքը համարին տեսակ մը խոշոր սենտիքա զրպարտիչներու ընկերակցութեան մը ։ «Արփիարեան խնդիր» մը աղղին մէջ նե-

(*) Ատենէ մը ի վեր Դաշնակցութեան արբանեակ թերթերը ամէն օր բողոքի աղաղակներ կ'արձակեն «Մարտ»ի մէկ յօդուածին դէմ ուր Արփիարեան, Խաստուրի ջարդին առթիւ, Դաշնակցական գործիչները կը ներկայացնէ իբրեւ «գաւաղներն, իբրեւ Ռուսիոյ գիտակից գործիքները», եւ այս զարհուրելի ամբաստանութիւնը մէջտեղ կը նետէր, պարզ ենթադրութեան մը վրայ հիմնուելով, առանց որ եւ է զրական փաստ երեսան բերելու ։ Այդ ձեւով եղած ամբաստանութեան մը դէմ ամէն բողոք արդար կը գտնեմ ։ Բայց ինչո՞ւ Դաշնակցականները, որ կը չողորքեն այդ յօդուածին դէմ, չեն նկատեր որ այդ սխառնումը ծածկելով, Արփիարեան ուրիշ բան չէ ըրած բայց եթէ Դաշնակցականներուն իրեն եւ ընդհանրապէս արողջ հնչական կուսակցութեան դէմ գործածած վէճերը իրենց դէմ դարձընել ։

տեղում նախաձեռնութիւնն ունենալով, եւ ա-
տով, ցուցնելով մեր ժողովրդին թէ հայոց
ամենէն ժողովրդական դրագէտներէն մէկը
կրնայ անխիղճ ու գիտակից դաւաճան մը ըլ-
լալ, Դաշնակցութիւնը շատ աւելի մեծ բա-
րոյական վնաս հասուց մեր ազգին քան Արփի-
արեան անհատապէս վնաս բերած պիտի ըլլար,
եթէ իրօք դորձած ըլլար այն ոճերները զոր
իրեն կը վերագրեն: Դաշնակցութիւնը կրնայ
եւ պարտի, ամենէն անաչառ խոտութեամբ
վարուիլ իր այդ կարգ մը ազգին աղետաբեր եւ
իրեն անպատուաբեր անդամներուն դէմ,
որովհետեւ անոնք են բոլոր դաւաճանները,
Դաշնակցութիւնը պարտի իր բոլոր ազգե-
ցութիւնն ի դորձ յենլ որ իր թերթերը,
«Հայրենիք», «Ծարժում», եւնո, չհամարձակին
այլեւս շարունակել այդ եղեռնական սխտեմը
որ երբեք չի կրնար իրապէս դաշլիլ այնպիսի
անձերու որոնց պարկեշտութիւնը պէտք չունի
ապացուցուելու, բայց որ կրնայ՝ եթէ
Դաշնակցութիւնը լուռ ու անտարբեր մնայ
իր վարկին վնասել:

Դաշնակցութիւնը քանիցս յայտարարեց
վերջերս թէ փափաքող է որ միութիւն զոյա-
նայ հայ յեղափոխական բոլոր առողջ ու կեն-
սունակ հատուածներուն, բոլոր հայրենասէր
անկողծ ու զօրեղ դորձիչներուն միջեւ. արդ,
ինչպէս կարելի է յուսալ որ այդ ցանկալի
միութիւնը իրագործուի, երբ «Դրօշակ»ին ար-
բանեակ համարող թերթ մը ինչպէս «Հայրե-
նիք»ը եւ Դաշնակցութեան ոգւովը լեցուած ըլ-

րագիր մը ինչպէս «Ծարժում»ը այսօրինակ հրէ-
շութիւններ կը հրատարակին Արգուեանի պէս
գործիչի մը մասին: Դաշնակցութիւնը բազմա-
տարր եւ կենսալից մարմին մըն է, որուն զօր-
ծունէութեան թաքթիքին դէմ քննադա-
տութիւններ ուղղած եմ յաճախ (ինչպէս եւ
ուրիշ յեղափոխական մարմիններու), բայց ու-
նեւ ձեռնարկեցութեան, կորովի ու կարգապա-
հութեան յատկութիւնները միշտ խոստովանած
եմ: Որպէսզի Դաշնակցութեան դէմ ուղղուած
քննադատութեան պատճառները բոլորովին
ջնջուին, եւ որպէս զի զոյանայ ընդհանուր
միութիւն մը որ ամբողջ ազգին բաղձանքն է,
անհրաժեշտ է որ Դաշնակցութիւնը, ոչ միայն
իր ծրագիրն ու թաքթիքը բարեփոխէ, այլ
նաեւ ու ամէն բանէ առաջ զիտնայ ջախջա-
խել իր քղանցքներուն տակ պահուած իժերը
որոնք զխառնոր պատճառը կը կազմեն ազգա-
յին ու ժերուն պառակտումին. այն ատեն, երբ
բամբասող պառակտ հոգիներն ու հայրենասէրի
գիմակով սրիկաները հեռացուին, իրար յար-
գել զիտցող ու միեւնոյն գործին անկողծ ու
անչառախնդիր սիրովը վառուած գործիչներու
միջեւ ամենայն զիւրութեամբ կրնայ դոյանալ
փափաքուած համերաշխութիւնը՝ դժեւու համար
այն միակ ու անհրաժեշտ ծրագիրը որուն
գործադրութեանը պէտք է լծուի բովանդակ
հայ ազգը:

Ա. Զ.

